

Карикатура як інструмент розвитку критичного мислення та лінгвокультурної компетентності на заняттях з французької мови

Березанська Ольга Олександрівна¹,
Верблюд Валерій Олександрович²

Опубліковано	Секція	УДК
30.10.2025	Освіта/Педагогіка	811.133.1:37.017.92

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17728116>

Анотація. Статтю присвячено аналізу формування лінгвокультурної компетентності та розвитку критичного мислення за допомогою карикатур на заняттях з французької мови у закладах вищої освіти. Особливу увагу приділено ролі французької карикатури як важливого елемента культурного й суспільного життя Франції та її дидактичному значенню у мовній освіті. Карикатура розглядається як особливий вербально-візуальний жанр, у якому взаємодія тексту й зображення активізує аналітичне мислення та формує здатність розуміти культурні алюзії, метафори й гру слів. На основі аналізу прикладів (*Charlie Hebdo*, *Le Canard Enchaîné* та ін.) доведено, що робота з карикатурою сприяє засвоєнню ідіом, поглибленню міжкультурної обізнаності та формуванню критичного мислення. Зроблено висновок про доцільність системного використання автентичних карикатур як ефективного дидактичного засобу у вивченні французької мови.

Ключові слова: карикатура, критичне мислення, лінгвокраїнознавча компетентність, креолізований текст, французька мова.

Caricature as a Tool for Developing Critical Thinking and Linguo-Cultural Competence in French Language Classes

Annotation. The article examines the role of caricature as a didactic tool for developing linguocultural competence and critical thinking in French language classes at higher education institutions. Caricature is interpreted as a creolized, or multimodal, text in which the interaction between verbal and visual components stimulates analytical reflection and encourages the interpretation of irony, cultural allusions, metaphors, and wordplay. The study emphasizes that French caricature functions not merely as a form of satire but also as an essential element of France's cultural and social discourse, shaping public opinion and reflecting historical and political contexts. Drawing on examples from *Charlie Hebdo*, *Le Canard Enchaîné*, and other French press sources, the article demonstrates that the integration of authentic caricatures into the learning process fosters the acquisition of idioms, enhances intercultural awareness, and promotes independent and critical interpretation of meaning. The author outlines a methodological framework for working with caricatures in language education, which includes stages of description, identification of symbols and allusions, contextualization, interpretation, and evaluation. This approach enables students to link linguistic analysis with socio-cultural understanding and to formulate their own critical judgments. The findings confirm that

¹ викладач кафедри , Воєнна академія імені Євгенія Березняка, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1311-9543>.

² науковий співробітник НДІ ВР, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5474-1604>

systematic use of caricatures in French language teaching supports cognitive engagement, develops communicative and interpretive skills, and increases motivation through humor and creativity. The article concludes that authentic caricatures represent an effective pedagogical resource for integrating language, culture, and critical thinking in contemporary higher education.

Keywords: caricature, critical thinking, linguocultural competences, multimodal text, French language.

Вступ

У сучасних умовах глобалізації та міжкультурної комунікації особливої уваги набуває підготовка конкурентоспроможного фахівця, здатного інтерпретувати інформацію, виявляти приховані смисли та розпізнавати культурні й політичні альянси. Володіння такими вміннями передбачає не лише знання мовних структур, а й сформовану здатність до критичного аналізу та міжкультурного розуміння. Як зазначав лінгвіст Г. Алісой : «Мова — це не лише інструмент комунікації, а й вікно у культуру та мисленнєві процеси її носіїв» [1]. У цьому контексті карикатура постає унікальним дидактичним інструментом, оскільки поєднує в собі візуальне, мовне та культурне кодування інформації. Вона стимулює аналітичне осмислення зображення й тексту, розвиває здатність до інтерпретації іронії, метафор, ідіом та гри слів, що безпосередньо сприяє розвитку критичного мислення. Окрім того як зазначає С. Аттардо, гумор є «найвибагливішим тестом» мовленнєвої компетентності [2]. Володіння каламбурами, ідіомами та візуальними жартами вважається одним із найвищих рівнів володіння мовою, що підтверджується положеннями «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти» (CEFR), де на рівнях C1–C2 акцентується необхідність розуміння натяків, альянсів та культурно зумовлених висловів [3]. Саме тому дослідження ролі карикатури у навчанні іноземних мов є актуальним завданням сучасної лінгводидактики, адже вони інтегрують мовний і культурний компоненти, формуючи цілісну картину міжкультурної комунікації та сприяючи розвитку критичного мислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Креолізовані тексти та їх дидактичний потенціал є предметом обговорення серед вітчизняних та зарубіжних науковців. Зауважимо, що більшість наукових праць присвячена використанню коміксів та рекламних текстів у процесі вивчення іноземних мов (Л. Байдук, О. Крекотень, Й. Чіннаппан, Н. Чітравелу, Д. Берковіц, Г. Пакер, А. Рахмаваті, А. Кусума та ін.). У своїй роботі автори підкреслюють, що комікси як мультимодальний ресурс поєднують візуальне та вербальне кодування інформації, завдяки чому підвищується мотивація студентів, розширюється словниковий запас, полегшується засвоєння складних мовних структур, а також формується міжкультурна обізнаність. Дослідники відзначають, що комікси створюють сприятливе середовище для розвитку комунікативної компетентності та критичного мислення, роблячи процес навчання більш інтерактивним та ефективним. На нашу думку, карикатури відіграють ту саму роль, що й комікси, оскільки також поєднують візуальне та вербальне кодування інформації. Натомість методика застосування карикатур у лінгводидактиці розроблена значно слабше, хоча цей жанр активно вивчався в контексті історії та політології (П. Мороз, Л. Буткова). Так, П. Мороз запропонував ґрунтовну методику застосування історичних карикатур у навчальному процесі, у якій чітко окреслив послідовність та логіку роботи з цим видом дидактичного матеріалу [4].

Мета статті – проаналізувати потенціал використання карикатури як дидактичного засобу у формуванні лінгвокультурної компетентності та розвитку критичного мислення на заняттях з французької мови у закладах вищої освіти.

Результати

Саме слово карикатура пішло від італійського дієслова *caricare*, що означає напружувати, тяготити [5]. У своєму дослідженні науковець Д. Ципіна визначає карикатуру як вербально-візуальний продукт, своєрідний текст-зображення, що унікально та сатирично відтворює явища, події, концепти чи окремих особистостей і водночас передає авторське ставлення до них [6]. У нашій статті ми спираємося на запропоноване нею розуміння карикатури. З лінгвістичної точки зору, карикатура постає різновидом креолізованого тексту, оскільки поєднує не лише візуальний, а й вербальний компонент. О. Завадська визначає креолізований текст як особливий лінгвовізуальний феномен, у якому вербальний і невербальний компоненти утворюють одне візуальне, структурне, смислове та функціональне ціле, що забезпечує його комплексний прагматичний сенс [7].

У цьому контексті карикатура набуває значення не просто ілюстративного матеріалу, а повноцінного комунікативного жанру. Зокрема, у газетах карикатура є не лише ілюстрацією, а й рівноправним жанром журналістики. Вона передає суспільні настрої, політичні позиції та культурні алюзії так само, як редакційна стаття чи колонка. На тлі суспільно-культурного розвитку Франції визначальним етапом у цьому процесі став рух травня 1968 року, коли з'явилася французька щотижнева гумористична газета Шарлі Ебдо (*Charlie Hebdo*), а молоде покоління отримало можливість висловлюватися в альтернативній пресі. Саме тоді відбулася суттєва зміна: статус і практики художників преси трансформувалися, і вони дедалі частіше почали позиціонувати себе як «карікатуристи-журналісти» [8]. Це свідчить про те, що карикатура в сучасній пресі розглядається як повноцінна частина журналістської практики, а її ігнорування означає пропускати важливу складову інформаційного змісту. Карикатури насичені символами, алюзіями, відсилками до подій, політиків, культурних явищ. Якщо їх не розуміти, читач втрачає можливість побачити, як суспільство саме себе осмислює та критикує. Без цього пласту інформації читач матиме лише «офіційну картину», і не бачитиме настроїв суспільства. Л. Темченко характеризує сучасну французьку карикатуру як ту, що продовжує традицію філіпонівських видань: сатира в цьому контексті не лише викриває недоліки, а й виконує інформативну функцію, стимулює роздуми, сприяє психологічній розрядці та забезпечує простір для комунікації. [9].

Традиція використання памфлетів і карикатур у Франції формувалася протягом століть і стала одним із ключових чинників розвитку суспільної думки, адже вони слугували потужним інструментом суспільної критики навіть за умов суворої цензури. Уже в XVII столітті у Франції циркулювало близько 1500 памфлетів, половина з яких була спрямована проти короля [10]. У період, що передував Французькій революції, карикатури та памфлети стали одним із рушіїв суспільної думки, і саму революцію називають «найбільшою медійною подією з часів памфлетів Мартіна Лютера» [11]. Проголошення свободи вираження 26 серпня 1789 року спричинило «вибух друкованої продукції», унаслідок якого нараховувалося близько 1600 газет та понад 40 000 памфлетів, що поширювалися через яacobinські клуби та інші асоціації [11]. Усе це свідчить, що сатиричні форми — від памфлетів до карикатур — завжди виконували важливу роль у формуванні громадської свідомості Франції.

Сьогодні у сучасній французькій пресі карикатури все ще займають вагоме місце, охоплюючи як спеціалізовані сатиричні видання, так і загальнонаціональні газети. Найяскравішими прикладами є *Льо Канар Аншене* (*Le Canard Enchaîné*) та Шарлі Ебдо (*Charlie Hebdo*), які повністю сформували власну ідентичність на основі сатири та карикатури. Вони залишаються найуспішнішими виданнями у Франції завдяки високим показникам продажів і фінансовій стабільності — попри занепад газетної індустрії. За даними журналу «*Dissent Magazine*», щотижня на прилавках продається понад 400 000 примірників, загальна кількість передплатників сягає близько 70 000, а у 2022 році

газета отримала 2 мільйони євро чистого прибутку [12]. Водночас такі провідні видання, як *Льо Монд (Le Monde)*, *Ліберасьйон (Libération)* чи *Льо Фігаро (Le Figaro)*, також регулярно публікують редакційні малюнки, що коментують актуальні політичні та соціальні події.

У контексті вивчення іноземних мов питання використання автентичних карикатур розглядали О. Добринчук та Т. Калинюк, які дослідили їх роль у розвитку міжкультурної комунікації на уроках німецької мови. Науковиці дійшли висновку, що «методично коректне опрацювання іконічного та вербального компонентів карикатур у їх взаємозв'язку сприяє ефективності вивчення німецької мови» [13]. У своєму дослідженні С. Шабаль та ін. дійшли висновку, що зорове сприйняття та мова тісно інтегровані. Вони зазначають, що «споглядання об'єкта автоматично активує його лексичне представлення, навіть якщо не ставиться жодне мовленнєве завдання» [14]. Тому, якщо вже елементарне візуальне зображення здатне автоматично актуалізувати лексичні репрезентації, то карикатура як складний вербально-візуальний жанр виступає ще потужнішим стимулом до мовленнєвої діяльності, оскільки інтегрує в собі зоровий образ, мовну гру та культурно зумовлений контекст. Такий процес активізує не лише лексичні та когнітивні механізми, а й вимагає глибшого аналітичного осмислення побаченого й прочитаного. Адже для повного розуміння змісту карикатури чи іншого мультимодального матеріалу необхідно встановити смислові зв'язки між текстом і зображенням, співвіднести їх із фоновими знаннями, розпізнати алюзії та оцінити авторську позицію. На думку Добринчук О. та Калинюк Т. карикатура – це своєрідна загадка, для вирішення якої необхідно докласти зусилля [13]. Таким чином, інтерпретація карикатур сприяє формуванню критичного мислення, оскільки вимагає від здобувачів освіти умінь аналізувати інформацію, виявляти підтексти та робити власні висновки.

На думку Г. Подосиннікової тексти карикатур також допомагають навчати студентів ідіоматичного розмовного мовлення так як вербальну частину карикатури складає автентичний текст, насичений фразеологічними одиницями, мовленнєвими кліше, ідіомами тощо [15]. У такий спосіб, використання карикатур допомагає краще зрозуміти значення ідіом або фонові лексики, що згодом спонукає здобувачів освіти на подальше обговорення значення наданих лексичних одиниць та їх використання у власному мовленні.

У своїх працях О. Добринчук та Т. Калинюк пропонують трьохетапну модель аналізу автентичних карикатур, що включає опис, інтерпретацію та оцінку. [13] Власну методика роботи з карикатурами на заняттях з іноземної мови також запропонували О.Крекотень та Л. Байдак. Автори розробили методика, яка включає комплексне опрацювання іконічних і вербальних елементів, інтерпретацію культурних алюзій, а також поступове формування вмінь критичного аналізу та мовленнєвої діяльності студентів у процесі роботи з автентичними карикатурами [16].

Водночас, на нашу думку, у роботі з французькими карикатурами доцільним є застосування більш розгорнутої послідовності, яка дозволяє глибше врахувати їхні культурні й соціально-політичні особливості. Така методика передбачає: 1) опис зображеного на карикатурі; 2) ідентифікацію символів та алюзій; 3) встановлення контексту (історичної події, ситуації, політичного чи культурного фону); 4) інтерпретацію смислу та визначення авторської позиції; 5) формування власного критичного судження.

Запропонована нами карикатура «*Справжня погода часів Олланда !*»

Рис. 1 Un vrai temps de Hollande ! [17]

1. Опис

На зображенні — президент Еммануель Макрон біля Триумфальної арки, де горить Вічний вогонь. Над ним — темні хмари та дощ. Позаду стоїть група політиків під парасолями. Один із них тримає плакат із написом «*Sondage*» (опитування) та графіком, що показує падіння рейтингів. Один із персонажів каже: «*Un vrai temps de Hollande !*»

2. Виявлення символів і алюзій

Триумфальна арка та Вічний вогонь — національні символи пам'яті Франції.

Дощ і темне небо — метафора негативного клімату, проблем і політичної кризи.

«*Sondage*» з низхідним графіком — алюзія на падіння популярності Макрона.

Фраза «*temps de Hollande*» — алюзія на попереднього президента Франсуа Олланда, відомого своєю «сірою» політичною репутацією.

3. Встановлення контексту

Карикатура створена у період падіння популярності Макрона. Автор порівнює його ситуацію з правлінням Франсуа Олланда (2012–2017), який асоціювався у французькому суспільстві з невпевненістю, відсутністю харизми та кризовою атмосферою.

4. Інтерпретація смислу й авторської позиції

Вислів «*Un vrai temps de Hollande !*» є грою слів:

буквальний сенс — «паскудна погода» (за аналогією з ідіомою *un temps de chien* (буквально «собача погода»),

метафоричний — політична «похмурість» і спад популярності, подібні до часів Олланда.

Автор підкреслює: ситуація Макрона нагадує безнадійність і кризу, яка панувала за Олланда.

Ця карикатура добре ілюструє, як у французькій традиції візуальної сатири часто використовуються гра слів, ідіоми та культурні алюзії для зображення політичних реалій. Карикатури створюють вдале середовище для засвоєння ідіом, оскільки поєднують візуальний образ із вербальним виразом, роблячи переносне значення більш очевидним. Завдяки цьому ідіома стає не абстрактною формулою, а живим засобом вираження, який легше інтерпретувати й використовувати у власному мовленні.

Рис. 2 Poisson d'avril [18]

Вдалим прикладом карикатури з ідіомою є карикатура *Poisson d'avril* на якій зображують поразку Ердогана на муніципальних виборах в Туреччині. Зображені на спині політика риби відсилають до французької традиції *poisson d'avril* — паперової «квітневої рибки», яку непомітно приклеюють на спину як жарт або насмішку. У такому контексті риби символізують приниження чи втрату авторитету. Розуміння подібних ідіом дозволяє здобувачам мови осягати приховані культурні відсилання та суспільні очікування, що веде до глибшого й контекстуально адекватного використання мови. Така культурна обізнаність є необхідною умовою ефективної комунікації, оскільки вона забезпечує можливість взаємодіяти з іншими у спосіб, що є поважним і культурно чутливим.

Рис. 3 Military coup in Niger [19]

Водночас важливо враховувати, що культурні смисли нерідко передаються не лише через мову, а й через візуальні образи та символи. Аналіз цієї карикатури можливий лише за умови врахування історичного та політичного контексту. Зображення нашійника з французьким прапором і ланцюгами відсилає до колоніального минулого Нігеру та тривалої політичної та економічної залежності від Франції після здобуття формальної незалежності. Водночас поява нашійника з російським прапором символізує нові геополітичні орієнтири та потенційну зміну впливових центрів, що інтерпретується як своєрідна «заміна залежності» однієї держави іншою. Таким чином, без знання історії колоніалізму, постколоніальних відносин та сучасних процесів у Нігері дана карикатура сприймається лише як візуальне зображення, тоді як у поєднанні з контекстом вона набуває значення інструменту критичного осмислення міжнародних відносин.

Рис. 4 «Mouiller la chemise» [20]

Водночас важливим елементом інтерпретації карикатури є не лише історико-культурний контекст, але й мовна складова, зокрема гра слів, що поєднує буквальний та переносний рівні значення. Наступна аналізована карикатура вибудована навколо складної гри слів, що поєднує ідіоматичний та культурний рівні. Вислів «*mouiller la chemise*» у французькій мові означає «працювати наполегливо, не шкодуючи зусиль» дослівно «намочити сорочку». У вустах Макрона він використовується для підкреслення власної готовності «віддатися роботі». Водночас репліка рибок «*La mise en Seine c'est sa spécialité !*» ґрунтується на каламбурі: поєднанні виразу «*mise en scène*» («постановка», «інсценізація») з назвою річки *Seine*. Завдяки цьому подвійне значення натякає як на олімпійські заходи, заплановані на Сені, так і на звичку президента надавати політиці рис театрального дійства.

Рис.5 Le bicentenaire de la mort de Napoléon 1er inspire Chaunu [21]

У наступній карикатурі окрім гри слів для створення сатиричного ефекту використано ще й історичну алюзію. Зображення Наполеона на острові Святої Єлени відсилає до його вигнання після поразки при Ватерлоо, яке постає аналогом сучасного *confinement* (локдауну). Репліка «*Le variant anglais et le confinement : j'ai déjà donné !*» вибудована на подвійній грі: «англійський варіант» одночасно позначає і штаб коронавірусу, і політичних «англійців», які ув'язнили Наполеона. Таким чином,

карикатура висвітлює пандемічну кризу крізь призму історичних аналогій, демонструючи культурну традицію Франції інтерпретувати сучасність через алузії до минулого.

Висновки

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що карикатура є потужним дидактичним інструментом у процесі викладання французької мови у закладах вищої освіти. Вона поєднує вербальний і візуальний компоненти здатний забезпечити багаторівневий вплив на когнітивний, культурний та мовний розвиток студентів. Аналіз наукових джерел і практичних прикладів довів, що робота з автентичними французькими карикатурами сприяє: формуванню лінгвокультурної компетентності через залучення алузій, історико-культурних контекстів та ідіоматики; розвитку критичного мислення, оскільки інтерпретація карикатури потребує вміння аналізувати приховані смисли, виявляти авторську позицію та співвідносити інформацію з фоновими знаннями; підвищенню мотивації студентів, адже поєднання іронії, гри слів і візуальних символів робить навчальний процес динамічнішим та цікавішим; формуванню комунікативних навичок і здатності працювати з культурно зумовленими висловами, що відповідає вимогам рівнів C1–C2 CEFR.

Таким чином, системне використання карикатур на заняттях з французької мови дозволяє інтегрувати мовний і культурний компоненти навчання, створюючи умови для формування цілісної міжкультурної комунікації. Перспективним напрямом подальших досліджень є розробка методичних рекомендацій для поетапного аналізу карикатур у навчальному процесі та створення завдань, спрямованих на розвиток критичного мислення і креативності студентів.

Список використаних джерел

1. Alisoy, H. (2023). Enhancing Understanding of English Phrasal Verbs in First-Year ELT Students Through Cognitive-Linguistic Methods.
2. Attardo S. Humor theory: Formulae, frames, and scripts. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2001. 288 p.
3. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. URL: <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4> (дата звернення: 25.09.2025).
4. Мороз, П. В. (2013). Використання карикатур в шкільному підручнику історії (методика роботи в умовах дослідницького навчання). Проблеми сучасного підручника, Вип. 13, 147–167.
5. Карикатура. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Т. 1: АЛ. К.: ВЦ «Академія», 2007. С. 462.
6. Ципіна, Д. Формування лінгвокультурної компетентності засобами креолізованих текстів [Електронний ресурс] // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. – 2021. – № 3(41). – С. 199–208. – Режим доступу: https://www.aphn-journal.in.ua/archive/41_2021/part_3/39.pdf
7. Завадська О. В. «Феномен креолізованого тексту: актуальна проблема сучасних лінгвістичних досліджень». Лінгвістичні дослідження. 2016. Випуск 43. С. 163–169. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/lingvistics/article/view/1354>
8. L'Histoire en caricatures (de 1939 à nos jours) [Електронний ресурс] // L'Histoire en citations. — Режим доступу: https://www.histoire-en-citations.fr/citations/lhistoire-en-caricatures-de-1939-a-nos-jours?utm_source=chatgpt.com (03.10.2025)

9. Temchenko, L. Змістовні та формотворчі особливості європейської політичної карикатури. *Communications and Communicative Technologies*, 25(12), 123-128. вилучено із <https://cct.dp.ua/index.php/journal/article/view/116>
10. Bonnet, Pierre. 2011. De la critique à la satire: Trente années d'opposition pamphlétaire à Louis XIV. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français* 157: 27–64
11. Reichardt, Rolf. 2012. The French Revolution as European Media Event. *EGO European History*. Available online: <http://ieg-ego.eu/en/threads/european-media/european-media-events/rolf-reichardt-the-french-revolution-as-a-european-media-event> (accessed on 10 September 2023).
12. Cohen, P. Duck Unchained [Електронний ресурс] // *Dissent Magazine*. – Spring 2022. – Режим доступу: <https://www.dissentmagazine.org/article/duck-unchained-canard-enchaîne-french-newspaper>
13. Добринчук О., Калинюк Т. Міжкультурна комунікація на уроках німецької мови засобами автентичних карикатур: зарубіжні методики. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 36 (3). С. 140–145. DOI: 10.24919/2308-4863/36-3-23.
14. Chabal S., Hayakawa S., Marian V. Language is activated by visual input regardless of memory demands or capacity. *Attention, Perception, & Psychophysics*. 2022. Vol. 84, № 3. P. 465–483. DOI: 10.3758/s13414-021-02384-2.
15. Подосиннікова Г. І. Навчання студентів-філологів ідіоматичних предикативних конструкцій англійського розмовного мовлення на матеріалі автентичних художніх текстів : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, КНЛУ, 2002. 24 с
16. Крекотень, О. В., Байдак, Л. І. (2019). Технологія використання рекламних текстів на занятті з іноземної мови. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації*, Вип. 47, 136–140.
17. francefougere. Humour et actualité [Електронний ресурс] // *Le papillon des livres Cercle René Vigo*. — 9 травня 2019. — URL <https://lepapillondeslivrescerclelenevigo.wordpress.com/2019/05/09/humour-et-actualite-7/> (дата звернення: 25.09.2025)
18. Turquie : défaite surprise de Erdoğan aux municipales. *Le monde.fr*. URL : <https://www.lemonde.fr/blog/cartooningforpeace/2024/04/02/turquie-defaite-surprise-de-erdogan-aux-municipales/> (дата звернення: 25.09.2025).
19. Kohnert, D. Cartoon: Military coup in Niger ... French chains replaced by Russian ones [Електронний ресурс] / D. Kohnert. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/figure/Cartoon-Military-coup-in-Niger-French-chains-replaced-by-Russian-ones--Source-C_fig5_372811212 (дата звернення: 25.09.2025)
20. Ouest-France. «Île-de-France» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ouest-france.fr/sport/ile-de-france/?page=209> (дата звернення: 25.09.2025)
21. Chaunu, . Le dessin de Chaunu [Електронний ресурс] // *Ouest-France*. — Режим доступу: <https://www.ouest-france.fr/medias/ouest-france/chaunu/le-dessin-de-chaunu-243a44a2-ad02-11eb-bcfd-058885220c6f> (дата звернення: 25.09.2025)